

The Settlements Established by the Moravian Church (Brethren) in Lower Silesia

Justyna Jaworek-Jakubska, Marek Staffa

DOI:10.30825/5.ok.164.2019.61.4

Osady
herrnhutów na
Dolnym Śląsku

Key words: Herrnhut, Herrnhut settlements, Piława Górna, Pawłowiczki, Kruszyn

Introduction

During the Counter-Reformation, Silesia became the refuge for numerous groups of Bohemian Protestants such as the Moravian Church (Moravian Brothers, *Unitas Fratrum*). They settled in areas whose owners were favourably disposed towards them. While the Counter-Reformation progressed, they were increasingly pushed away westwards, towards Saxony. Some of them, thanks to support provided by the Mennonites, left for North America, where they founded their own settlements in Pennsylvania. They are believed to have had some influence on the Methodists, and some associations with the Amish are also pointed out. The biggest group reached Berthelsdorf in Lusatia, where it set up a settlement called Herrnhut within the estate of Nicolas Ludwig, Count von Zinzendorf. The congregation adopted an ascetic, religious lifestyle based on strictly defined rules, which was reflected in the development and urban layout of the settlement. After 1730, because of political and religious difficulties, the community began to establish new settlements outside Saxony (in Europe, North America and the Far East) modelled after Herrnhut. Three settlements were founded under Zinzendorf's influence in Silesia: in

Piława Górna (1743) and in Kruszyn near Bolesławiec (1743), and in Pawłowiczki near Koźle (1750). The study presents the historical values and the history of development of the Silesian settlements which were modelled after the German city of Herrnhut and which are hardly known in Poland.

The state of research and scope of the study

Although the Moravian Brethren of Herrnhut had an enormous impact on urban development, architecture and garden art in many regions in Europe and the USA, the topic has still not been properly investigated in Poland. Rich archival materials have survived that document the establishment, development and characteristics of the settlements of the Moravian Brethren of Herrnhut in Germany and Silesia. The *Unitätsarchiv* collection in Herrnhut includes the source literature and the original plans and sketches of, for instance, the settlements in Piława Górna (1753–1756), Kruszyn (1743–1847) and Pawłowiczki (1782–1784). The Wrocław University Library has some valuable literature with maps and illustrations of the Silesian localities [Hahn 1858, Geller 1929], as well as a monograph on the art of building construction of the settlements of the Moravian Brethren of Herrnhut [Rudolph 1938]. The collection of the *Staatsbibliothek* in Berlin includes

Słowa kluczowe: Herrnhut, osady herrnhutów, Piława Górna, Pawłowiczki, Kruszyn

Wprowadzenie

W okresie kontrreformacji na Śląsk uciekały liczne grupy czeskich protestantów, zwłaszcza ortodoksyjnych, jak bracia morawscy. Osiedlały się one na terenie przychylnie im nastawionych właścicieli dóbr. W miarę postępu kontrreformacji byli oni wypychani coraz dalej na zachód, w stronę Saksonii. Część przy pomocy menonitów emigrowała do Ameryki Pn., gdzie na terenie Pensylwanii założyła własne osady. Przypisuje się im w jakimś stopniu wpływ na metodystów, dostrzega się też związki z amiszami. Największa grupa dotarła do Berthelsdorfu na Łużycach, gdzie założyła w dobrach hrabiego Nikolausa Ludwiga von Zinzendorfa osadę nazwaną Herrnhut. Zgromadzenie przyjęło ascetyczny, religijny tryb życia oparty na ściśle określonych regułach, co znalazło swoje odzwierciedlenie w formie zabudowy i układzie urbanistycznym osady. Po 1730 roku herrnhuci ze względu na trudności polityczno-religijne zaczęli zakładać nowe osiedla na wzór Herrnhut poza terenem Saksonii (w Europie, Ameryce Północnej i na Dalekim Wschodzie). Na Śląsku pod wpływem Zinzendorfa powstały trzy osady: w Piławie Górnej (1743), Kruszynie pod Bolesławcem (1743) oraz w Pawłowiczkach pod Koźlem

(1750). Praca prezentuje walory historyczne i historię rozwoju małych znanych w Polsce śląskich osiedli, wzorowanych na niemieckim mieście Herrnhut.

Stan badań i zakres pracy

Mimo że herrnhuci wywarli ogromny wpływ na rozwój urbanistyczny, architekturę i sztukę ogrodną w wielu regionach Europy i Ameryki, to nadal temat ten jest słabo rozpoznany w Polsce. Do dzisiaj zachował się bogaty materiał archiwalny dokumentujący historię powstania, rozwój i cechy osad herrnhutów w Niemczech i na Śląsku. W zbiorach Unitätsarchiv w Herrnhut dostępne są literatura źródłowa oraz oryginalne plany i szkice, m.in. osad w Piławie Górnej (1753–1756), Kruszynie (1743–1847) i Pawłowiczkach (1782–1784). W zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego można odnaleźć cenne pozycje literatury wraz z planami i ilustracjami prezentującymi śląskie miejscowości [Hahn 1858, Geller 1929], a także monografię omawiającą cechy sztuki budowlanej osad herrnhutów [Rudolph 1938]. Staatsbibliothek w Berlinie ma w swoich zbiorach serię map topograficznych, dokumentujących rozwój i przemiany osad Jednoty w XIX i XX w. (Urmeßtischblatt (1800/23) oraz Messtischblätter z lat: 1886, 1906, 1930). Istotnych informacji dostarczają grafiki i zdjęcia ze

zbiorów Instytutu Herdera w Marburgu, a także SLUB (Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden).

Zebrane plany, materiały kartograficzne i ikonograficzne posłużyły do analizy rozwoju układu przestrzennego śląskich osad herrnhutów od końca XVIII wieku. Dokonano analizy porównawczej, na podstawie której określono charakterystyczne elementy i cechy architektury, układu urbanistycznego oraz układu zieleni osiedli herrnhutów.

Początki Herrnhut na Łużycach

W latach 1722–1727 grupa ortodoksyjnych protestantów (ok. 500-osobowa) dotarła do Berthelsdorfu na Łużycach, gdzie założyła w dobrach hrabiego Nikolausa Ludwiga von Zinzendorfa (1700–1760)¹ osadę nazwaną Herrnhut (Straż Pańska). Społeczność nowo powstałego osiedla tworzyli nie tylko protestanci czescy, ale także luteranie i katolicy saksońscy będący w konflikcie z władzą zwierzchnią [Carsten 2009, s. 17]. Zinzendorf, otaczając Herrnhut opieką materialną i duchową, od samego początku dążył do stworzenia ponadwyznaniowej społeczności, co potwierdzają jego słowa: „moje serce kieruje się wspólnotą”. Symbolem tego stało się przystąpienie w 1727 r. wszystkich mieszkańców do Sakramentu Ołtarza – Komunii Świętej [Hahn 1858, s. 10–11, Karaczyńska

a series of topographic maps that document the development and transformations of the settlements of the Moravian Brethren in the 19th and 20th centuries (*Urmeßischblatt* (1800/23) and *Messtischblätter* from the years: 1886, 1906, 1930). Some valuable information is also to be found in the prints and photos from the collection of Herder-Institut in Marburg, as well as from the SLUB (*Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden*).

The collected maps, cartographic and iconographic materials have been used to analyse the development of the spatial layout of the Silesian settlements of the Moravian Brethren of Herrnhut from the end of the 18th century. Furthermore, a comparative analysis has been carried out to determine the characteristic elements and features of their architecture, urban layout and green areas.

The activities of the Moravian Brethren of Herrnhut in Lusatia

In the years 1722–1727, a group of orthodox Protestants (ca. 500 people) reached Berthelsdorf in Lusatia, where it established a settlement called Herrnhut (= the Lord's watch) on the land of Count Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760)¹. The location was inhabited not only by Bohemian Protestants, but also by Saxon Lutherans and Catholics conflicted

with the authorities [Carsten 2009, p. 17]. Zinzendorf, providing Herrnhut with financial and spiritual care, was striving to establish a supradenominational community from the very beginning, which is attested to by his words: 'my heart is driven by community'. A symbol of this was the taking of Communion (the Eucharist) by all inhabitants of Herrnhut in 1727 [Hahn 1858, p. 10–11, Karaczyńska, Szczepankiewicz-Battek 2005, p. 43].

The bonds within the community were also to be strengthened by the division into classes, which were referred to as 'choirs' (G. *Chöre*) from 1735. There were eleven of them and they were based on gender, marital status and age: married men, married women, single men, single women, small and big boys, small and big girls, babies, widowers and widows. Every day, community members would meet for liturgy, prayer, singing and eating, because according to Zinzendorf, "every day, a living community needs to think, talk, pray and sing together" [Carsten 2009, p. 18–20].

There existed a peculiar economic bond between the inhabitants of Herrnhut – all community members worked towards community property, and in return for that they were cared for in case of illness and children aged 8–16 (both boys and girls) were provided with education. Such favourable conditions attracted inhabitants of the nearby villages who wanted to join the Moravian

Brethren. However, the community only accepted people who agreed to comply with the ascetic, religious life based on the strict rules that it had adopted [Karaczyńska, Szczepankiewicz-Battek 2005, p. 44].

Herrnhut as an exemplary Moravian Church (Brethren) settlement

The specific structure of the community and its needs related to its everyday life and church rituals affected the urban development of the first settlement in Herrnhut. At the early stage of establishing the settlement, purely practical aspects were taken into account. Along the main roads to Löbau and Zittau, craftspeople's houses were erected, and in the centre a square with a well providing all inhabitants with water was arranged. Trade and crafts were important for the settlement's development, so the number of shops, industrial plants and craft workshops was gradually increasing, and the technical infrastructure (water pipes, wells and pumps that provided the settlement with water) was expanded. Over time, the little craft settlement began to change its character. Within 15 years of its establishment, Herrnhut became an important centre for the Moravian Brethren and its most rapid development occurred in the years 1740–1750. It was then that

i Szczepankiewicz-Battek 2005, s. 43]. Więż wewnątrz wspólnoty miał także wzmocnić podział na klasy, które nazywano od 1735 r. chórami („Chöre”). Było ich jedenaście i wydzielono je na podstawie płci, stanu cywilnego i wieku: żonaci mężczyźni, zamężne kobiety, kawalerowie, panny, mali i duzi chłopcy, małe i duże dziewczynki, małe dzieci, wdowcy oraz wdowy. Członkowie wspólnoty w ciągu dnia regularnie spotykali się podczas zgromadzeń liturgicznych, wspólnie modlili się, śpiewali i spożywali posiłki, ponieważ zdaniem Zinzendorfa: „żywa wspólnota musi codziennie wspólnie myśleć, rozmawiać, modlić się i śpiewać” [Carsten 2009, s. 18–20].

Mieszkańców Herrnhut łączyła szczególna więź gospodarcza – wszyscy członkowie wspólnoty pracowali na rzecz wspólnego majątku, a jednocześnie mogli liczyć na opiekę w razie choroby, zaś dzieci w wieku 8–16 lat miały zagwarantowaną edukację (chłopcy i dziewczynki). Tak atrakcyjne warunki stały się zachętą dla mieszkańców okolicznych wsi do przyłączania się do herrnhutów. Do wspólnoty przyjmowano tylko osoby, które godziły się na przestrzeganie przyjętego przez zgromadzenie ascetycznego, religijnego trybu życia opartego na rygorystycznych, surowych regułach [Karaczyńska i Szczepankiewicz-Battek 2005, s. 44].

Herrnhut jako wzorcowa osada Jednoty Braterskiej

Określona struktura zgromadzenia oraz jej potrzeby związane z codziennym rytmem życia i rytuałami kościelnymi wpłynęły na rozwój urbanistyczny pierwszej osady w Herrnhut. We wczesnej fazie zakładania osiedla kierowano się czysto praktycznymi względami. Wzdłuż głównych dróg do Löbau i Zittau powstały domy rzemieślników, a w centrum urządzono plac ze studnią, dostarczającą mieszkańcom wodę. Handel i rzemiosło były ważnymi czynnikami rozwoju miejscowości, stąd też sukcesywnie wzrastała liczba sklepów, zakładów przemysłowych i rzemieślniczych, a na ich potrzeby rozbudowano infrastrukturę techniczną (system rurociągów, studni i pomp zaopatrujących osadę w wodę). Z czasem niewielka osada rzemieślnicza zaczęła stopniowo zmieniać swój charakter. W ciągu 15 lat od powstania Herrnhut stało się ważnym ośrodkiem Jednoty, a jej największy rozkwit przypada na lata 1740–1750. Wówczas wokół centralnego placu wzniesiono budynki kościelne, domy służące gminie („Chorhäuser”), jak domy braci, sióstr, wdów i wdowców, a także szkoły z internatem. Wzdłuż głównych ulic powstały nowe, reprezentacyjne budynki (wille, dwory) utrzymane w stylistyce barokowej. Architekturę

domów prywatnych i gminnych dopełniły ogrody ozdobne o funkcjach wypoczynkowych i liturgicznych, oraz miejsca wypoczynku i punkty widokowe, zorientowane na otaczający krajobraz (np. altana na szczycie *Hutberg*). Całą kompozycję domknęły aleje i szpalery lipowe, które na wzór barokowych miast i rezydencji miały stworzyć osnowę układu urbanistycznego Herrnhut [Schulte 2008, s. 88–89] (ryc. 1).

Drugim ważnym ośrodkiem Jednoty (po wygnaniu Zinzendorfa z Saksonii) była heska miejscowość Herrnhag (1738–1747), która w przeciwieństwie do stopniowo rozbudowywanego Herrnhut powstała według planu i była pierwszym przykładem kompleksowo urządzonej osady herrnhutów. Jedną z hipotez naukowych mówi, że plany i szkice osady stały się wzorem dla wielu osiedli Jednoty, zakładanych w XVIII i XIX w. w Europie [Schulte 2008, s. 340–341, 159–161].

Wpływ poglądów Zinzendorfa na rozwój osad herrnhutów

Duży wpływ na wygląd osad herrnhutów w XVIII w. miały poglądy założyciela Herrnhut – Nikolausa Ludwiga von Zinzendorfa. Jego światopogląd w okresie młodości ukształtował sześcioltni pobyt w pedagogium *Franckesche Stiftungen* w Halle, założonego

Fig. 1. A map and panorama of Herrnhut, a copperplate, 1782, Krause J.G., Keyl M. (source: *Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden* (SLUB), Call/ inventory No.: SLUB/KS A14423 & SLUB/KS A14424 & SLUB/KS A14425 & SLUB/KS A1442)

Ryc. 1. Plan i panorama Herrnhut, miedzioryt, 1782, Krause J.G., Keyl M. (źródło: *Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden* SLUB, Signatur/Inventar-Nr.: SLUB/KS A14423 & SLUB/KS A14424 & SLUB/KS A14425 & SLUB/KS A14426)

the church and community buildings (G. *Chorhäuser*) were built around the central square, including brothers', sisters', widows' and widowers' houses, as well as boarding schools. Along the main streets, new, stately, Baroque-style buildings (villas, manor houses) were constructed. Apart from private and community houses, there were also decorative gardens used for recreation or liturgy, resting places and viewpoints of the surrounding landscape (e.g. an arbour on top of *Hutberg*). The composition was finished off with alleys and rows of lime trees, which – just like in the case of Baroque towns and residences – were to constitute the frame for Herrnhut's urban layout [Schulte 2008, p. 340–341, 159–161] (Fig. 1).

Another important centre of the Bohemian Brethren (after Zinzendorf had been exiled from Saxony) was Herrnhag in Hessen (1738–1747), which – as opposed to the gradually expanded Herrnhut – was created from scratch according to a plan and was the first comprehensively arranged settlement of the Moravian Brethren of Herrnhut. According to one of the scientific hypotheses, the plans and schematic designs prepared for Herrnhag were used as a basis when establishing many Moravian Brethren settlements in Europe in the 18th and 19th centuries [Schulte 2008, 340–341, 159–161].

Impact of Zinzendorf's views on the development of Moravian Brethren settlements

A significant impact on the outlook of Moravian Brethren settlements in the 18th c. was exerted by the beliefs of Herrnhut's founder – Nikolaus Ludwig von Zinzendorf. His views had been shaped in his youth by his six-year-long stay at the school *Franckesche Stiftungen* in Halle, established in 1698 by a theologian and a leading representative of Pietism – August Hermann Francke (1663–1727). It was there that Zinzendorf acquired an in-depth knowledge of architecture, and learnt the architectural features characteristic of Pietism, which include simplicity, lack of decoration, gallery-like connections between individual parts of buildings and internal yards. The solutions were later to become typical elements of Moravian Brethren settlements. During the following years, while working as an advisor at the court of Augustus II the Strong, Zinzendorf acquired the knowledge of various palace complexes, squares and parks in Dresden and in other European cities. A particularly strong influence on his views was exerted by such stately palaces as Palais-Royal in Paris or Zwinger in Dresden. Those experiences affected his approach to

w 1698 r. przez teologa i czołowego przedstawiciela pietyzmu – Augusta Hermanna Franckego (1663–1727). Tutaj Zinzendorf zdobył gruntowną wiedzę architektoniczną, a także zapoznał się z charakterystycznymi dla pietyzmu cechami architektury, do których można zaliczyć prostotę, brak dekoracji, galeriowe połączenia pomiędzy poszczególnymi częściami budynku, a także dziedzińce wewnętrzne. Rozwiązania te stały się później typowymi elementami osiedli herrnhutów. W kolejnych latach Zinzendorf pełniąc funkcję radcy na dworze króla Augusta II Mocnego, poznał rozmaite założenia pałacowe, place i parki w Dreźnie, a także w innych miastach europejskich. Szczególny wpływ na jego poglądy wywarły reprezentacyjne place, jak Pałace Royale w Paryżu czy Zwinger z Dreźnie. Te doświadczenia ukształtowały jego stosunek do architektury, który był ambiwalentny – z jednej strony doceniał barokowe założenia służące dworskim ceremoniom, z drugiej strony – pozostawał wierny prostej, pietystycznej architekturze, podporządkowanej celom religijnym. Pierwszą budowlą, która powstała według wskazówek Zinzendorfa, była jego własna rezydencja w Berthelsdorfie [Carsten 2009, s. 183–236].

W latach 30. XVIII w. stosunki Zinzendorfa z dworem drezdeńskim stały się na tyle napięte, że ostatecznie w 1832 r. został on wydalony z Saksonii. Wyjechał do Prus, następnie do Tybingi, gdzie ukończył studia

teologiczne. W 1737 roku w Berlinie został konsekrowany na biskupa herrnhutów przez nadwornego kaznodzieję oraz biskupa starej Jednoty Braterskiej, Daniela Ernsta Jabłońskiego [Karaczyńska i Szczepankiewicz-Battek 2005, s. 44–45]. W 1749 roku herrnhuci przyłączyli się do kościoła ewangelicko-augsburskiego, zachowując jednak odrębność jako zbór ewangelicki w Saksonii, niezależny od kościoła państwowego i obecnie noszący nazwę Jednoty Brackiej². W czasie dwudziestoletniej emigracji Zinzendorf zajmował się organizacją działalności misjonarskiej. Herrnhuci okazali się dobrymi ekonomistami i przedsiębiorcami, co stało się podstawą ich sukcesów gospodarczych. Szybko też podjęli działalność misyjną na ogromnym obszarze: od Ameryki Pd. po Daleki Wschód³. Wielu historyków dopatruje się ich inspirującej roli w idei życia w komunach i kibucach.

Od 1730 roku herrnhuci ze względu na trudności polityczno-religijne poszukiwali terenów pod osiedla poza terenem Saksonii, czemu sprzyjała działalność misyjna. Kluczową rolę w kształtowaniu architektury nowych osad odegrał David Christian Zimmermann (1692–1751), przywódca pierwszej grupy emigrantów przybyłych z Moraw na Łużyce. Brał udział w planowaniu Herrnhut, Herrnhag, Heerendijk (Holandia), a także osiedli na Łotwie, w Estonii, Norwegii i w Pensylwanii (Nazareth). W upowszechnianiu architektonicznych wzorców ważną rolę odegrał

Siegmund August von Gersdorff (1702–1797). Uczestniczył w zakładaniu Niesky, Nowej Soli oraz Lindsey House w Londynie.

Cechy osad herrnhutów na Dolnym Śląsku

W początku XVIII w. na Dolnym Śląsku dość czynni stali się pietysci, chociaż byli zwalczani przez oficjalne kościoły, zarówno katolicki, jak i protestancki. Za ich sprawą odrodzili się bracia morawscy oraz bracia czescy. Do aktywnych pietystów zaliczał się Ernst Julius von Seidlitz, który w swoim pałacu w Strużynie koło Przeworna w 1722 r. utworzył zbór. Dziesięć lat później nabył dobra w Piławie Górnej i pod wpływem hr. Nikolasa Ludwiga von Zinzendorfa założył tam w 1743 r. osadę na wzór Herrnhut. Stało się to możliwe po przejęciu przez Prusy Śląska w wyniku wojen śląskich, bowiem kr. Fryderyk Wielki wydał tzw. koncesję generalną nadającą swobody religijne. W tym samym roku inny śląski magnat Hans Friedrich von Falkenhayn, również znajomy hr. Von Zinzendorfa, założył w swojej posiadłości w Kruszyńcu pod Boleśławcem osadę herrnhutów [Geller 1929, s. 23–29]. Wreszcie w 1750 r. von Seydlitz założył w Pawłowiczkach pod Koźlem trzecią osadę. Wszystkie te osady powstały na tych samych zasadach i zostały prawie

architecture, which was ambivalent – on the one hand, he appreciated Baroque complexes used for court ceremonies, and on the other hand, he remained faithful to simple, Pietist architecture, subordinated to religious purposes. The first building erected in line with Zinzendorf's guidelines was his own residence in Berthelsdorf [Carsten 2009, p. 183–236].

In the 1830s, Zinzendorf's relations with the Dresden court became so strained that in 1832 he was expelled from Saxony. He left for Prussia, and subsequently for Tübingen, where he studied theology. In 1837, in Berlin, he was consecrated bishop of the Moravian Church by court preacher and bishop of the old *Unitas Fratrum* Daniel Ernst Jabłoński [Karaczyńska, Szczepankiewicz-Battek 2005, s. 44–45]. In 1749, the Moravian Brethren of Herrnhut joined the Evangelical Church of the Augsburg Confession, preserving its separateness as an Evangelical congregation in Saxony, independent of the state church and now known as *Unitas Fratrum*². During his twenty-year-long emigration, Zinzendorf engaged in missionary activities. The Moravian Brethren of Herrnhut proved to be good economists and entrepreneurs, which became a basis for their economic success. Furthermore, they soon launched extensive missionary activities: from South America to the Far East³. Many historians believe they have been an inspiration for the ideas of life in communes and kibbutzes.

From 1730, because of political and religious problems, the Moravian Brethren of Herrnhut were looking for areas to settle down outside of Saxony, which was supported by their missionary activities. A key role in the shaping of the architecture of the new settlements was played by David Christian Zimmermann (1692–1751), the leader of the first group of immigrants who arrived in Lusatia from Moravia. He was involved in the planning of Herrnhut, Herrnhag, Heerendijk (the Netherlands), as well as settlements in Latvia, Estonia, Norway and Pennsylvania (Nazareth). An important role in the popularisation of architectural models was also played by Siegmund August von Gersdorff (1702–1797), who participated in the establishment of Niesky, Nowa Sól (G. *Neusalz an der Oder*), as well as Lindsey House in London.

The Moravian Brethren of Herrnhut in Lower Silesia

In the early 18th c., in Lower Silesia, there were many active Pietists, although they were being suppressed by the official churches, both the Catholics and the Protestants. Thanks to them, the Moravian Brethren and the Czech Brethren resurged. Among the active Pietists was Ernst Julius von Seidlitz, who formed a congregation in his palace in Strużyna (G. *Schönbrunn*) near

Przeworno (G. *Prieborn*) in 1722. Ten years later, he acquired an estate in Piława Górna (G. *Gnadenfrei*) and, under the influence of Count Nikolas Ludwig von Zinzendorf, in 1743 set up a settlement there modelled on Herrnhut. It became possible after Prussia had taken over Silesia as a result of the Silesian Wars, as King Frederick the Great issued a so-called general concession, which granted religious freedoms. In the same year, another Silesian magnate, Hans Friedrich von Falkenhayn, also an acquaintance of Count Von Zinzendorf, established a settlement of the Moravian Brethren of Herrnhut in his estate in Kruszyn (G. *Gross Krauschen*) near Bolesławiec (G. *Bunzlau*). Furthermore, in 1750, von Seydlitz set up a third settlement in Pawłowiczki (G. *Pawlowitz*) near Koźle (G. *Cosel*). All three were formed on the same principles and had a nearly identical layout to that of Herrnhut (Fig. 2). All bore similar names: Piława – *Gnadenfrei*, Godnów (today part of Kruszyn) – *Gnadenberg*, and Pawłowiczki – *Gnadenfeld*. The above-mentioned locations are not the only ones, because the Moravian Brethren of Herrnhut also established settlements in existing towns, e.g. in 1745 in Nowa Sól (G. *Neusalz an der Oder*), and in the 2nd half of the 19th c. – in Jugów (G. *Hausdorf*), Złotoryja (G. *Goldberg*), Rozumice (G. *Rösnitz*), and even Wrocław (G. *Breslau*) [Geller 1929, p. 29, Hahn 1858, p. 14–15].

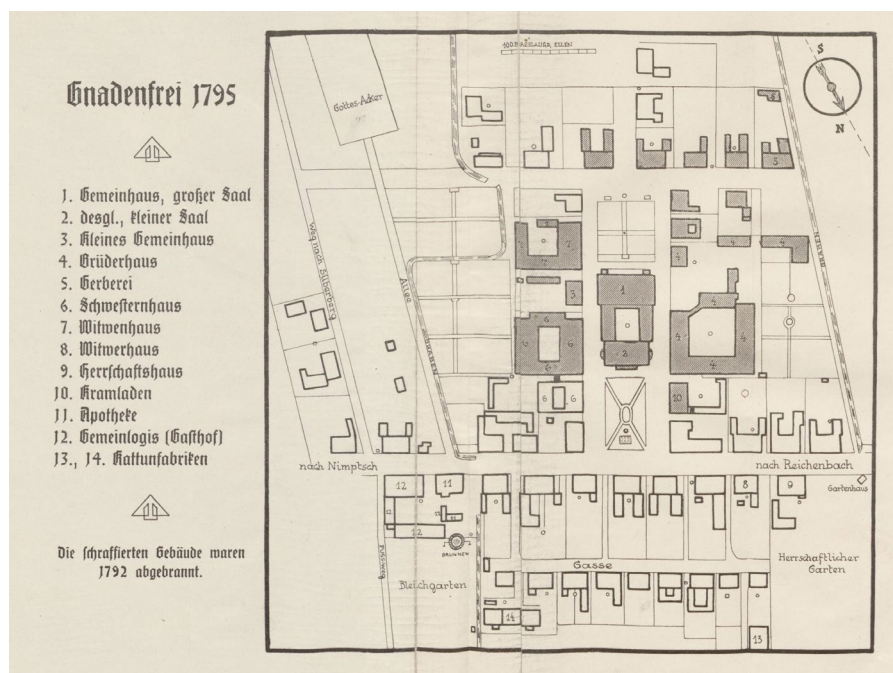
identycznie rozplanowane na wzór Herrnhut (ryc. 2). Wszystkie też nosiły podobne nazwy: Piława – Gnadenfrei, Godnów (ob. część Krużyna) – Gnadenberg, a Pawłowiczki – Gnadenfeld. Wymienione lokalizacje nie wyczerpują listy, ponieważ herrnhuci zakładali też swoje osady w istniejących miejscowościach, np. w 1745 r. w Nowej Soli, a w 2. poł. XIX w. w Jugowie, Złotoryi, Rozumicach, a nawet we Wrocławiu [Geller 1929, s. 29, Hahn 1858, s. 14–15].

Osady herrnhutów rozwijały się szybko z kilku powodów: osiadły w nich od razu dość liczne grupy, rodziny były wielodzietne, utrzymywały się z działalności rzemieślniczej, a ich produkty cieszyły się uznaniem nabywców. Rozwijali produkcję manufakturową (głównie tkacką), również metalową, nawet precyzyjną (złotnictwo, zegarmistrzostwo), ludwisarstwo i wiele innych. Jest to szczególnie widoczne w Piławie Górnej, która liczebnie dorównywała Herrnhut, natomiast w Godnowie zaznaczyły się wyraźnie wydarzenia związane z kampanią napoleońską w rejonie wsi. Inne klęski żywiołowe (pożary) nie powodowały tak widocznych wahań liczby mieszkańców. Proces ten ilustruje poniższa tabela ukazująca liczbę mieszkańców (tab. 1).

W żadnej z miejscowości rolnictwo nie odgrywało decydującej roli, może poza ogrodnictwem czy sadownictwem. Wynikało to z niewielkiego arealu i specyfiki zawodowej mieszkańców. Domy dla rodzin

Fig. 2. A map of Piława Górna (Gnadenfrei), 1795 (source: Vos Hermann, 1927: Vorgeschichte und Entstehung der Brüdergemeine Gnadenfrei in Schlesien, Herrnhut-Gnadenfrei, an insert).
1. The prayer House – the big hall, 2. The prayer house – the small hall, 3. The small community house, 4. The brothers' house, 5. A tannery, 6. The sisters' house, 7. The widows' house, 8. The widowers' house, 9. The manor house, 10. A shop, 11. A pharmacy, 12. An inn, 13, 14 – A percale factory

Ryc. 2. Plan Piławy Górnej (Gnadenfrei), 1795 (źródło: Vos Hermann, 1927: Vorgeschichte und Entstehung der Brüdergemeine Gnadenfrei in Schlesien, Herrnhut-Gnadenfrei, wkładka).
1. dom modlitw – wielka sala, 2. dom modlitw – mała sala, 3. mały dom wspólnoty, 4. dom braci, 5. garbarnia, 6. dom sióstr, 7. dom wdów, 8. dom wdowców, 9. dwór, 10. sklep, 11. apteka, 12. gospoda, 13, 14. fabryka perkalu

wraz z warsztatami rzemieślniczymi stawiano przy bocznych ulicach. Z reguły były to budynki piętrowe, rzadziej parterowe, o skromnych formach, praktycznie pozbawione elementów dekoracyjnych, czasami akcentowane ryzalitem wejściowym lub facjatą. Wszędzie były to podobne budynki: założone na rzucie prostokąta, piętrowe, nakryte dachami łamanymi lub naczółkowymi, często z lukarnami, czasem z zaznaczonymi lizenami, boniowaniem narożami i akcentowanymi podziałami elewacji. Okna prostokątne, niekiedy w opaskach lub z naczółkami, wejścia w skromnych obramieniach, rzadko z prostymi portalami

kamiennymi, jeszcze rzadziej z kartsuzami lub inskrypcjami.

W 1845 roku Knie w Piławie Grn. wymieniał rzemieślników: 8 tasiemkarzy, po 4 stolarzy i szewców, po 3 piekarzy krawców i kowali, po 2 garbarzy i liniarzy oraz pończoszni-ka, piernikarza, cukiernika, masarza, mydlarza, rękawicznika, rymarza, pasamonika, kapelusznika, ślusarza, wytwórcę sikawek strażackich, blacharza, mechanika, brązownika, ludwisarza, zegarmistrza, pozłotnika i srebrnika, introligatora. Z kolei w Godnowie wymieniał: 6 tkaczy sukna, 1 jedwabiu, 1 przędzarza wełny, 1 pończoszniaka, 8 tasiemkarzy i 5 wytwórców nici. Zestawienia nie obejmują chłopów i rzemieślników

The settlements of the Moravian Brethren of Herrnhut developed rapidly due to several reasons: relatively large groups arrived in the site at the same time, the families had many children, they earned their living by craft and their products were highly regarded by buyers. They specialised in manufactory production (principally weaving), bell-founding, they produced metals, made precision products (goldsmithery, watchmaking), etc. This can be seen particularly well in Piława Górna, which had a population similar to that of Herrnhut. Godnów was strongly affected by the events related to the Napoleonic campaign near the village. Natural disasters (fires) did not exert such pronounced effects on the population numbers. The process is illustrated by the table below, which shows population numbers (Table 1).

At none of the locations did agriculture play any significant role, perhaps with the exception of gardening and fruit-growing. This was a result of insignificant acreages and the inhabitants' professional characteristics. Residential buildings with craft workshops would be erected in side streets. Usually, they were two-storey buildings, more rarely one-storey ones, with modest forms, practically devoid of any decorative elements, sometimes with an entrance projection or an attic room. They looked the same everywhere: built on a rectangular plan, with two storeys, covered with a gable or hipped-gable roof, often with lucarnes, sometimes

with lesenes, quoin rustication and pronounced face divisions. They had rectangular windows, sometimes trimmed or with partial-hipped ends, entrances in modest frames, rarely with simple, stone entablatures, even less frequently with cartouches or inscriptions.

In 1840, Knie listed the following craftspeople in Piława Górna: 8 tape makers, 4 carpenters, 4 shoemakers, 3 bakers, 3 blacksmiths, 2 tanners, 2 line makers, 1 stocking maker, 1 gingerbread baker, 1 confectioner, 1 butcher, 1 soap maker, 1 glove maker, 1 saddle maker, 1 haberdasher, 1 hatter, 1 locksmith, 1 maker of fire hoses, 1 tinsmith, 1 mechanic, 1 bronze maker, 1 bell founder, 1 watchmaker, 1 gilder, 1 silverer, 1 bookbinder. In Godnów, he listed: 6 cloth weavers, 1 silk weaver, 1 wool weaver, 1 stocking maker, 8 tape makers and 5 thread makers. The listings do not include peasants or craftspeople from the rural or court parts. The development of individual settlements can be seen

by looking at the lists of buildings and facilities existing in them in 1825 (Table 2).

The central part of the settlements in Upper Lusatia and Silesia was occupied by a rectangular square, which bordered the main street with its shorter side. In Lusatia, it was always named after Zinzendorf, and in Silesia it was called *Kirchplatz* (Fig. 3). Its dimensions and proportions were very similar, based on the local land conditions and the intended population, although it usually had an area of about 60–70 laid out plots. The present-day dimensions according to approximate measurements are: Herrnhut – 160 x 70 m, Niesky – 110 x 165, Kleinwelka – 50 x 80 m, Piława Górna – 180 x 50, Godnów (Kruszyn) – 100 x 80 and Pawłowiczki – 120 x 60 m. The above figures should not be regarded as very accurate, because in some places the transport networks have been modernised (roads broadened), some buildings have been pulled down, so it is a challenge to determine the

Table 1. Population numbers in the years 1785–1941

Tabela 1. Liczba ludności w latach 1785–1941

Year Rok	Piława Górna (data for entire village)	Godnów (Kruszyn)	Pawłowiczki
1785	904	451	–
1816	1910	292	–
1825	2803	291	286
1840	2861	350	352
1860	4405	–	–
1871	4992	469	416
1885	4879	453	426
1905	5459	461	441
1920	5551	457	427
1941	5268	520	–

Source/Źródło: [Zimmermann 1783–1796, Knie 1830, 1845, Brand 1838, Gemeindeflexikon 1887, 1908, 1933]

z części wiejskich i dworskich. Dobrą ilustracją zagospodarowania osad jest ich stan posiadania w 1825 roku (tab. 2).

W osadach na Łużycach Grn. i Śląsku centralne miejsce zajmował prostokątny plac, przytykający krótszym bokiem do głównej drogi. Na Łużycach zawsze nosił nazwę im. Zinzendorfa, a na Śląsku – Kirchplatz. Rozmiary i proporcje placów były dość zbliżone, warunkowane ukształtowaniem terenu i zamierzoną wielkością osady, chociaż planowano je na ogół w zbliżonej wielkości obejmującej ok. 60–70 wytyczonych działek. Dzisiejsze rozmiary placów wg przybliżonych pomiarów wyglądają następująco: Herrnhut – 160 x 70 m, Niesky – 110 x 165, Kleinwelka – 50 x 80 m, Piława Górna – 180 x 50, Godnów (Kruszyn) – 100 x 80 i Pawłowiczki – 120 x 60 m. Są to wielkości orientacyjne, ponieważ w części miejscowości modernizowano układy komunikacyjne (poszerzano drogi), zniknął także fragment zabudowy, a więc trudno określić przebieg pierwotnych linii zabudowy obrzeżnej. Od samego początku czynnikiem decydującym o lokalizacji placu był dostęp do wody. Stąd charakterystycznym elementem w centrum wsi była studnia lub kilka studni. Z czasem zyskały one bardziej dekoracyjną oprawę, np. w formie altany – *Brunnenhäuschen* (w Kruszyńcu). Granice założenia zaznaczano rzędami drzew, często były to lipy (Herrnhut, Piława Górna) (ryc. 1–3). Obecnie jedynie w Piławie

Górnej plac zachował swoje pierwotne, reprezentacyjne funkcje, ale w ostatnich latach został od nowa zagospodarowany (ryc. 4.).

Wokół placu grupowano najważniejsze budynki służące gminie.

Ich układ był zróżnicowany, np. w Herrnhag na każdą stronę placu przypadały dwa budynki, a w Kruszyńcu-Godnowie – trzy [Carsten 2009, s. 318–320, 340–341]. Na każdym placu lokowano dom modlitw, zwany

Table 2. State of existence in 1925, after Knic (1930)

Tabela 2. Stan posiadania w 1825 r., za: Knic (1930)

Facility Obiekt	Piława Górna	Godnów	Pawłowiczki
Prayer house Dom modlitw	+	+	+
Number of houses Liczba domów	52	29 (34)	
Brothers' house Dom braci	+	+	+
Sisters' house Dom siostr	+	+	+
Widows' house Dom wdów	+	+	-
Widowers' house Dom wdowców	+	-	-
Boarding school for boys Szkoła dla chłopców z internatem	+	+	+
Boarding school for girls Szkoła dla dziewcząt z internatem	+	+	-
Fire station Remiza straży pożarnej	+	-	
Post office Poczta	+	-	
Pharmacy Apteka	+	-	
Customs house Urząd celny	+	-	
Inn Gospody	+	+	+
Weaving workshops Tkalnie	+	+	
Fabric printing presses Drukarnie tkanin	+	+	
Fabric dyeing plants Farbiarnie tkanin	+	+	
Other industrial plants Inne zakłady przemysłowe	+	+	+
Craftspeople Rzemieślnicy	Ca. 50	Ca. 25	

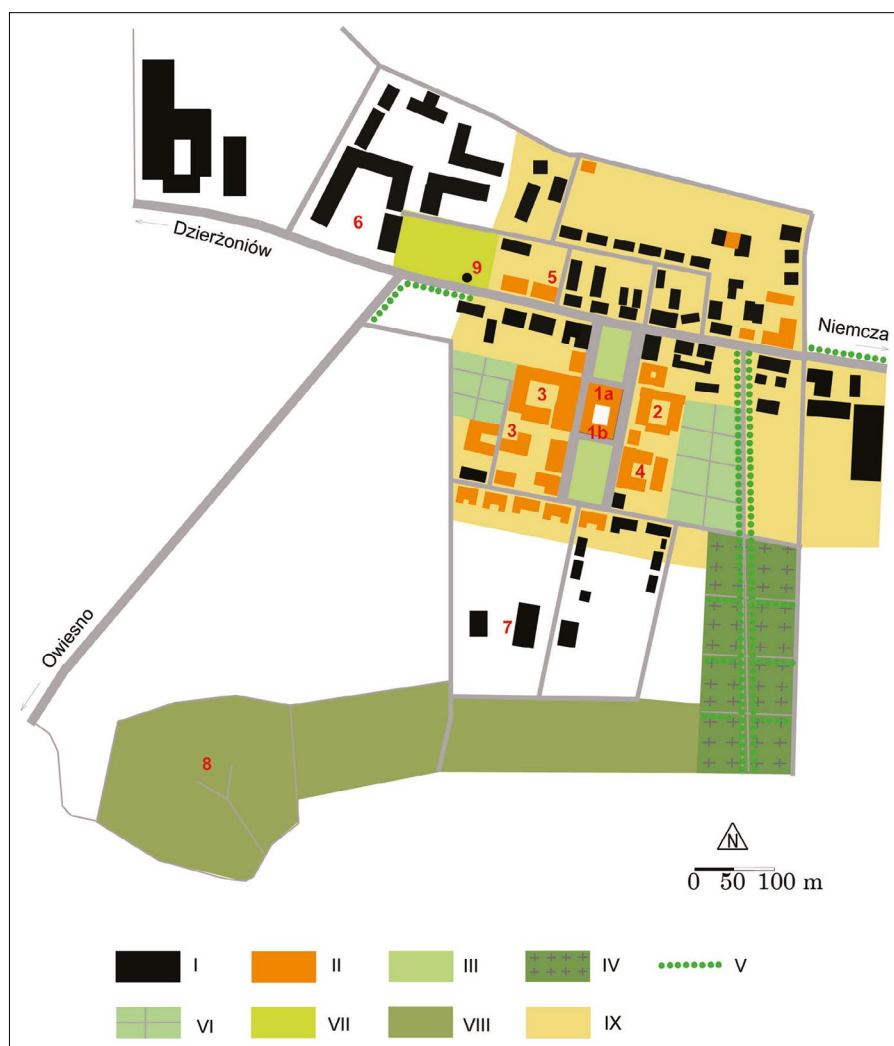

Fig. 3. A map of Piława Górna (*Gnadenfrei*) in 1930. Legend:
 I. Residential and utility buildings. II. The major buildings of the Herrnhut community: the prayer house – the big hall (1a), the small hall (1b), the sisters’ house (2), the brothers’ house (3), the widows’ house (4), the widowers’ house (5), the former Seidlitz’s manor house (6), a school (7), Park Hill with a viewing platform (8), a summer house in the manor house garden (9).
 III. The main town square. IV. The cemetery (*Gottesacker*). V. alleys, lanes. VI. gardens at widows’ and brothers’ houses (approximate locations). VII. The manor house garden (*Herrenschaftlicher Garten*). VIII. A landscape park. IX. approximate Herrnhut boundaries towards the end of the 18th c. (author: J. Jaworek-Jakubska)

Ryc. 3. Plan Piławy Górnej (*Gnadenfrei*) w 1930 r. Objaśnienia:

I. budynki mieszkalne i gospodarcze. II. najważniejsze budynki należące do gminy herrnhutów: dom modlitw (1), duża sala (a), mała sala (b), dom siostr (2), dom braci (3), dom wdów (4), dom wdowców (5), dawny dwór Seidlitz’a (6), szkoła (7), Wzgórze Parkowe z platformą widokową (8), altana w ogrodzie dworskim (9). III. plac główny. IV. cmentarz (*Gottesacker*). V. aleje, szpalery. VI. ogrody przy domach wdów i braci (orientacyjna lokalizacja). VII. ogród dworski (*Herrenschaftlicher Garten*). VIII. park krajobrazowy. IX. orientacyjne granice osady herrnhutów u schyłku XVIII w. (autor: J. Jaworek-Jakubska)

original building lines. From the very beginning, the decisive factor in locating the square was access to water. Hence, a characteristic element of the village centre was a well or several of them. In the course of time, they acquired a more decorative setting, e.g. in the form of an arbour – *Brunnenhäuschen* (in Kruszyn). The site limits were marked with rows of trees, often lime trees (Herrnhut, Piława Górna) (Fig. 1–3). Today, only the square in Piława Górna still fulfils its original, representative functions, although it has been newly developed in recent years (Fig. 4).

Around the square, the major buildings serving the whole community would be located. Their layout differed – e.g. in Herrnhut, each side of the square had two buildings, and in Kruszyn-Godnów – three [Carsten 2009, p. 318–320, 340–341]. Each square had a prayer house, called the “big hall” (Fig. 5). All had a rectangular plan and were located transversally to the longer axis of the square. They were covered with a hip or hipped-gable roof, crowned with a fleche on the ridge. Usually, the roof slopes had lucarnes (sometimes arranged in two rows). From the square, the hall had two entrances (for men and for women), located on the axes (in side projections or symmetrically, near the centre). The interior had no decorations; there were only benches and a pulpit in there; sometimes, in bigger structures, there were wooden galleries. The windows had various shapes

wielką salą (Fig. 5). Wszystkie założono na rzucie prostokąta, poprzecznie do dłuższej osi placu. Nakryte były czterospadowymi dachami mansardowymi lub naczółkowymi, zwieńczonymi sygnaturką na kalenicy. Na połaciach przeważnie znajdowały się lukarny (czasem w 2 rzędach). Od strony placu do sali prowadziły dwa wejścia (dla mężczyzn i kobiet) lokowane w osiach (ryzalitach bocznych lub symetrycznie bliżej środka). Wnętrze sali pozbawione było ozdób, zajmowały je rzędy ław i kazalnica, w większych bywały drewniane empory. Okna o różnym wykończeniu. Elewacje od 5-osiowych (Pawłowiczki) po 8-osiową – Herrnhut. Boczne przeważnie 4–5-osiowe. Wielkie sale były później rozbudowywane lub odbudowywane, dostawiano ryzality lub boczne skrzydła, w których mieściły się siedziby gmin, początkowo także szkoły [Rudolph 1938, s. 4–5]. W Herrnhut i Piławie Górnej zostały później połączone budynkami „małych sal”, tworząc zamknięte czworoboki z wewnętrznymi dziedzińcami. W Herrnhut to skrzydło nie zachowało się. Niestety, nie ocalała także żadna „wielka sala” w osadach śląskich, po 1945 r. wszystkie zostały opuszczone, popadły w ruinę i zostały rozebrane, a w Godnowie zniszczyła je (wraz z większością zabudowy) Armia Czerwona, która w nich kwaterowała. Ostał się natomiast obiekt w Nowej Soli (przebudowany) i w Łodzi – oba zachowały zewnętrznie cechy nieistniejących świątyń.

Fig. 4. Maps of Piława Górna in 2017. Legend:

I. Buildings officially designated as historical monuments. II. Other residential and utility buildings. III. Public and service buildings. IV. Industrial buildings and warehouses. V. Piastów Śląskich Square. VI. Remains of a cemetery (*Gottesacker*). VII. Former alleys. XIII. Idle land and garden allotments (former gardens). IX. A former park on Park Hill. (author: J. Jaworek-Jakubka)

Ryc. 4. Plany Piławy Górnej w 2017 r. Objaśnienia:

I. budynki znajdujące się w rejestrze zabytków. II. pozostałe budynki mieszkalne i gospodarcze. III. budynki użyteczności publicznej i usługowe. IV. budynki przemysłowe i magazyny. V. plac Piastów Śląskich. VI. pozostałości cmentarza (*Gottesacker*). VII. dawne aleje. XIII. nieużytki i ogrody działkowe (dawne ogrody). IX. dawny park na Wzgórzu Parkowym. (autor: J. Jaworek-Jakubka)

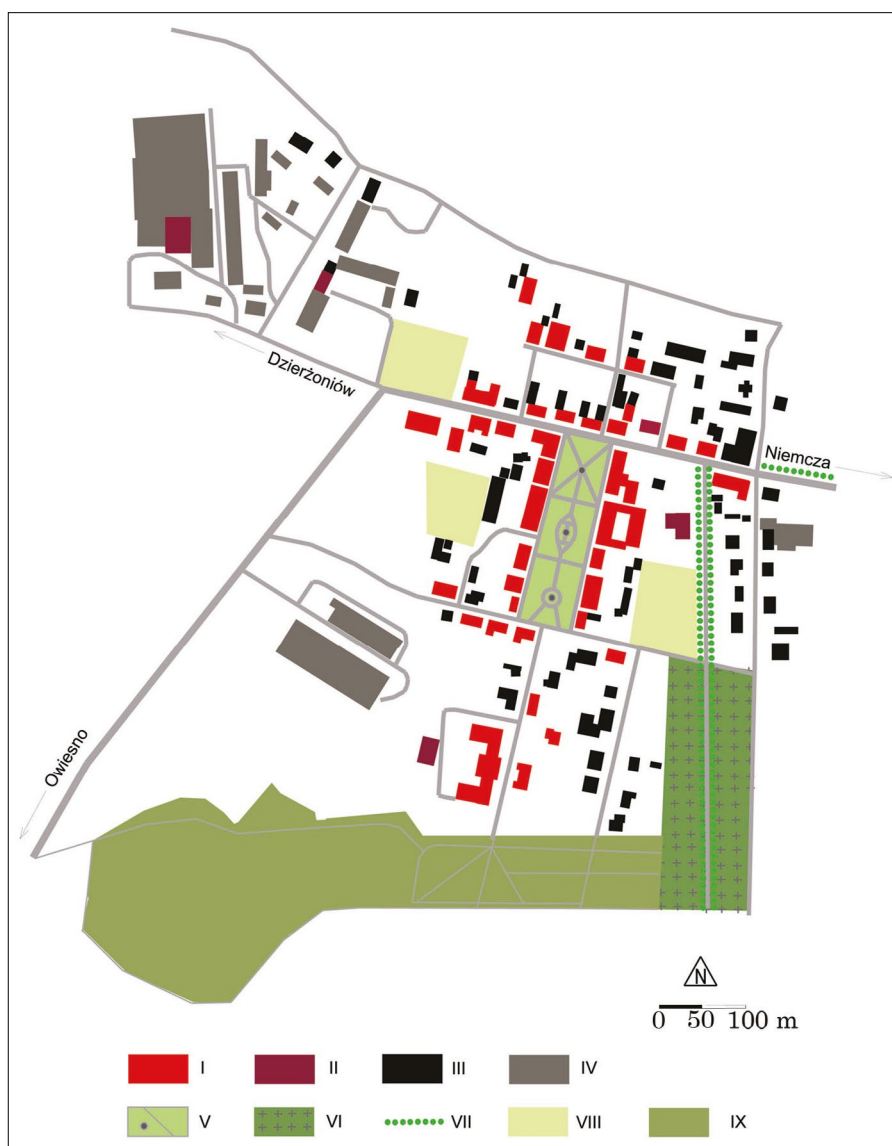

Fig. 5. A prayer house in Herrnhut
(photo by M. Staffa, 2012)

Fig. 5. Dom modlitw w Herrnhut
(fot. M. Staffa, 2012)

and sizes. The facades had from five (Pawłowiczki) to eight axes (Herrnhut). The side ones – usually 4–5 axes. Big halls were later expanded or rebuilt; projections or side wings were added to house community councils, and initially – also schools [Rudolph 1938, p. 4–5]. In Herrnhut and Piława Górna, they were subsequently connected with “small halls”, creating closed quadrangles with internal yards. The wing has not survived in Herrnhut. Unfortunately, no “big hall” is extant in the Silesian settlements; after 1945, all of them were vacated, fell into ruin and were demolished, and the one in Godnów was destroyed (together with a majority of the buildings) by the Red Army, who quartered in it. The buildings in Nowa Sól (redeveloped) and in Łódź are surviving – both have preserved the external features of the non-extant temples.

Concurrently with prayer halls – or soon afterwards – other facilities needed by the community would be erected. First, they were located along the longer sides of the square. So-called *Chorhäuser* were built there – they were houses for living and working for single women, men, widows and widowers. There were brothers’, sisters’, widows’ and widowers’ houses for each class (G. *Chöre*). In 1746, a total of 162 men and 27 boys lived in Herrnhut, for whom a complex of residential-and-working buildings, connected with a utility part (sheds, a laundry, a slaughterhouse, a tannery) with a decorative garden, were

constructed. Similar multi-functional buildings were built for sisters, widowers and widows.

Private buildings, as well as community ones, had decorative gardens (*Schmuckgärten*), arranged according to the Baroque principles [Schulte 2008, p. 38–39]. Those were small and fenced, located at the back of the building or in the internal yard (e.g. the garden at the brothers’ house in Piława Górna), or at the boundary of the settlement (e.g. the gardens of the sisters’ house in Pawłowiczki). Their composition was emphasised by a geometrical layout of roads, which framed ornamental-utility quarters. At the crossing points of the paths, circular squares marked with various garden buildings, such as garden pavilions (called *Gartenhaus* or *Lusthaus*), springs and wells, were set up. Baroque or classicist garden pavilions were placed near the walls, at the ends of the compositional axes. Those were simple, white-painted, wooden buildings on a square or polygonal (often octagonal) plan, with a mansard roof covered with shingles, crowned with a vase or a characteristic wooden ball. One of the building sides had a two-wing door with stone

steps leading up to it. The other walls had windows, allowing a broad view of the surroundings [Rudolph 1938, p. 5–8].

The settlements of the Moravian Brethren were set up on already existing estates of nobility. As a rule, the owners’ dwellings were situated at some distance and were rather modest, because both the Zinzendorf and the Seydlitz families and their relations were Pietists themselves and, as a matter of principle, led a godly, non-ostentatious life. A typical manor house had a simple architectural form and minimalist decoration. On the other hand, court granges were very extensive and functionally developed, and had numerous outbuildings, which attests to the well developed agricultural economy of their owners. In Herrnhut, Zinzendorf’s dwelling was located in the nearby Bertherlsdorf (later, a “Lord’s House” was built within the settlement; there were also an independent palace veythood and the seat of the community authorities); in Godnów and Pawłowiczki, they were separated by a road and the village buildings, and in Piława, the original manor house of von Seidlitz (non-extant) was located

Równocześnie z salami modlitw lub wkrótce po nich wznoszono inne obiekty niezbędne do funkcjonowania gmin. Lokowano je najpierw przy dłuższych bokach placów. Powstały tam tzw. Chorhäuser, domy przeznaczone do mieszkania i pracy dla samotnych kobiet, mężczyzn, wdów i wdowców. Dla każdej klasy – „Chöre” wznoszono odpowiednio domy braci, sióstr, wdów i wdowców. W 1746 roku w Herrnhut mieszkało 162 mężczyzn oraz 27 chłopców, dla których powstał zespół trzech budynków mieszkalno-użytkowych, powiązanych z częścią gospodarczą (szopy, pralnia, rzeźnia, garbarnia) oraz z ogrodem ozdobnym. Podobnie wielofunkcyjny charakter posiadały domy sióstr, wdowców i wdów.

Przy budynkach prywatnych, a także należących do wspólnoty urządzano ogrody ozdobne (*Schmuckgärten*), utrzymane w stylistyce założen barokowych [Schulte 2008, s. 38–39]. Były to niewielkie założenia otoczone murem, zakładane na tyłach budynku lub na dziedzińcu wewnętrznym (np. ogród przy domu braci w Piławie Górnej) bądź na obrzeżu osady (np. ogrody należące do domu sióstr w Pawłowiczkach). Ich kompozycję podkreślał geometryczny układ dróg ramujących ozdobno-użytkowe kwatery. Na przecięciu ścieżek zakładano koliste place zaznaczone rozmaitymi budowlami ogrodowymi, jak pawilony ogrodowe (nazywane *Gartenhaus* lub *Lusthaus*), źródła i studnie. Pawilony ogrodowe o cechach barokowych

lub klasycystycznych lokalizowano przy murach, na zakończeniu osi kompozycyjnych. Były to proste, pomalowane na biały kolor drewniane budowle, wzniesione na planie kwadratu lub wieloboku (często ośmioboku), z mansardowym dachem krytym gontem, zwieńczonym wazą lub charakterystyczną drewnianą kulą. Jeden z boków budowli zajmowały dwuskrzydłowe drzwi, do których prowadziły kamienne schody. Pozostałe ściany podkreślały okna, prezentujące szeroki widok na okolicę [Rudolph 1938, s. 5–8].

Osady braci morawskich powstały w istniejących wcześniej dobrach szlacheckich. Siedziby właścicieli znajdowały się z reguły w pewnym oddaleniu i miały dość skromny charakter, ponieważ zarówno Zinzendorowie, jak i Seydlitzowie oraz ich powinowaci sami byli pietystami i prowadzili z założenia bogobojny, mało wystawny tryb życia. Charakterystyczne były niewielkie dwory o prostych formach architektonicznych i minimalistycznej dekoracji. Bardzo obszerne i rozbudowane funkcjonalnie były natomiast dworskie folwarki z licznymi zróżnicowanymi zabudowaniami, świadczące o dobrze rozwiniętej gospodarce rolnej ich właścicieli. W Herrnhut siedziba Zinzendorfa znajdowała się w sąsiednim Berthelsdorf (później powstał „Pański dom” w samym osiedlu, niezależnie istniało tam pałacowe wójtostwo i siedziba władz gminy), w Godnowie i Pawłowiczkach oddzielała je droga

i zabudowania wsi, a w Piławie pierwotny dwór von Seidlitz (nieistniejący) był położony w pobliżu placu, ale oddzielony drogą, późniejszy pałac Gladishof powstał jeszcze dalej i został później powiększony i znacznie przebudowany. Trzeba też zaznaczyć, że siedziby właścicieli przetrwały w lepszym stanie (poza Pawłowiczkami, gdzie dwór rozebrano). Zespół pałacowy w Krušynie jest w rękach prywatnych i został odrestaurowany, trwają prace restauracyjne w zespole Gladishof (też prywatnym) w Piławie Górnej, a także w Berthelsdorf, gdzie mieści się muzeum.

Przy niemal wszystkich rezydencjach szlacheckich istniały duże założenia parkowe. Obejmowały one geometryczne ogrody kwatery z bogatym wyposażeniem (kwatery z roślinami ozdobnymi, pawilony). Pod koniec XVIII w. w niektórych miejscowościach powstały parki krajobrazowe, ukształtowane w formie „dzikiej promenady” (Herrnhut, Niesky). W Piławie Górnej rezydencję Gladishof nad rzeką Piławą otaczał ogród, sad, rzędy kasztanowców i lip, a tereny nadrzeczne przekształcono w park [Duncker 1857/83, Bd. 13, W. 773, Sch. 173].

Większe założenia parkowe urządzono również w otoczeniu osad. Już na etapie ich planowania uwzględniano walory widokowe okolicznego pejzażu. I tak, zgodnie z życzeniem Zinzendorfa, na szczycie Hutberg powstał pawilon, na którym w 1909 r. dodano platformę,

near the square, but was separated by a road; the later Gladishof palace was erected still further and was subsequently expanded and significantly redeveloped. It should be stressed that the owners' dwellings have survived in a better state (apart from the one in Pawłowiczki, where the manor house has been demolished). The palace complex in Kruszyn is in private hands and has been restored; work is under way to restore the Gladishof complex (which is also privately owned) in Piława Górna, as well as in Berthelsdorf, where a museum is located.

Nearly all residences of nobility had large garden complexes. They included richly-equipped geometrical quarter gardens (quarters with decorative plants, pavilions). Towards the end of the 18th c., in some locations, landscape parks were created in the form of a "wild promenade" (Herrnhut, Niesky). In Piława Górna, the residence Gladishof on the Piława River was surrounded by a garden, an orchard, lines of chestnuts and lime trees, and the riverine areas were transformed into a park [Duncker, 1857/83, Bd. 13, W. 773, Sch. 173].

Larger park complexes were also arranged in areas surrounding settlements. Already at the planning stage, the viewing values related to the nearby landscape were taken into account. Thus, in line with Zinzendorf's wish, a pavilion was created on top of Hutberg, on which a platform was built in 1909, from which the Izerskie and Karkonosze Mountains

could be seen when the air was clear. On the other side of Herrnhut, walking paths to Heinrichsberg were laid out [Schulte 2008, p. 58–59]. Similar facilities were created in Niesky, where a promenade ("Monplaisir") with garden pavilions was laid out near the cemetery. In Piława Górna, on Park Hill (G. *Questenberg*) and on Grzybowiec (G. *Pilzenberg*), viewing pavilions were built, and on top of *Kreuzberg* a garden and a game field were arranged [Schueck 1911, p. 5].

One of the most characteristic and original elements of the settlements of the Moravian Brethren of Herrnhut are cemeteries, called *Gottesacker* (= God's fields) [Rudolph 1938, p. 44]. They were created concurrently with the settlement and constitute a nearly exemplary embodiment of the concept of brotherhood and equality, which form the basis of the Moravian Brethren's convictions.

They constituted a special place, which was to symbolise the connection between the earthly community of the faithful with dead Christians. The Moravian Brethren of Herrnhut believed that after death, the faithful move from the earthly world (the "lower" community) to the "heavenly Jerusalem" (the "upper" community). Consequently, cemeteries had the form of a garden – the earthly counterpart of the mythical paradise, "... in which a grain transforms into dust" [Carsten 2009, p. 24], and its predominant component was greenery in the form of lines of trees and hedges.

Gottesacker's geometrical, line layout was shaped in the same way as the urban layout of the settlements of the Moravian Brethren of Herrnhut [Schulte 2008, p. 40–41]. Cemeteries had a rectangular plan, were divided into quarters, and had crisscrossing alleys of trees (Fig. 6). Their layout

Fig. 6. The *Gottesacker* cemetery in Kruszyn-Godnów, F.A. Tittel, a coloured etching, the early 19th c. (source: Herder-Institut, Sammlung Haselbach, call No. P2670)

Fig. 6. Cmentarz *Gottesacker* w Kruszynie-Godnowie, F.A. Tittel, akwaforta kolorowana, pocz. XIX w. (źródło: Herder-Institut, Sammlung Haselbach, Syg. P2670)

skąd przy dobrej przejrzystości powietrza widoczne były góry Izerskie i Karkonosze. Po drugiej stronie Herrnhut wytyczono drogi spacerowe prowadzące na Heinrichsberg [Schulte 2008, s. 58–59]. Podobne kompozycje powstały w Niesky, gdzie w pobliżu cmentarza wytyczono promenadę („Monplaisir”) z pawilonami ogrodowymi. Z kolei w Piławie Górnej na Wzgórzu Parkowym (Questenberg) i na Grzybowcu (Pilzenberg) wzniesiono pawilony widokowe, a na szczycie Kreuzberg urządzono ogród oraz plac do gry [Schueck 1911, s. 5].

Jednym z najbardziej charakterystycznych i oryginalnych elementów osad herrnhutów są cmentarze, noszące nazwę „Gottesacker” – boskie pola [Rudolph 1938, s. 44]. Powstawały razem z osadą i stanowią modelowe wręcz odzwierciedlenie idei braterstwa i równości leżących u podstaw Jednoty. Było to szczególnie miejsce, które miało symbolizować związek ziemskiej wspólnoty wiernych ze zmarłymi chrześcijanami. Herrnhuci wierzyli, że wierni po śmierci przenoszą się z ziemskiego świata („dolnej” wspólnoty) do „niebiańskiego Jeruzalem” („górnego” wspólnoty). Stąd też cmentarze kształtowane jako ogrody – ziemskie odpowiedniki mitycznego raju, „(...) w którym ziarno zmienia się w proch” [Carsten 2009, s. 24], a ich dominującym elementem była zieleń w formie rzędowych nasadzeń drzew i żywopłotów. Położenie „Gottesacker” uwzględniano już

w początkowej fazie planowania osady. Na ogół lokalizowano je na obrzeżu miejscowości lub poza jej granicami (względny higieniczny). Takim przykładem jest cmentarz w Herrnhut, założony na zboczach wzgórza Hutberg. Mimo swojego peryferyjnego położenia cmentarz był ściśle powiązany z osadą. W kierunku bramy wejściowej wytyczono aleję lipową, a wzdłuż zewnętrznego żywopłotu stanowiącego granicę cmentarza ustawiono ławki, z których widoczne było Herrnhut. Aleje lipowe prowadzące na cmentarz istniały również w Piławie Górnej i w Pawłowiczkach.

Geometryczny, liniowy układ „Gottesacker” kształtowany analogicznie do układu urbanistycznego osad herrnhutów [Schulte 2008, s. 40–41]. Cmentarze zakładano w postaci prostokątnej łąki podzielonej na kwatery, z krzyżującymi się alejami wysadzonymi drzewami (ryc. 6). Ich rozplanowanie odzwierciedlało porządek wspólnoty – płyty grobowe uporządkowano według płci oraz przynależności do klasy społecznej „Chöre” [Caretsen 2009, s. 25]. Pola grzebalne były osobne dla kobiet, mężczyzn i dzieci. Nagrobki, wszystkie jednakowe, w kształcie kamiennych płyt z inskrypcjami ułożonych rzędami na trawie. Jedynie w Herrnhut wyróżniono kamiennymi tumbami najbardziej zasłużonych członków rodu Zinzendorfów i pierwszych pastorów. Prostota „Gottesacker” została doceniona przez urbanistów na początku XX

wieku. Plany i widoki cmentarza w Herrnhut zaprezentowano na wystawie poświęconej urbanistyce w Düsseldorfie w 1912 roku [Hege-mann 1913, s. 358, ryc. 339–341]. Artystyczne i historyczne walory w pełni zachowanego cmentarza w Herrnhut można podziwiać do dzisiaj, natomiast na Śląsku cmentarze zlikwidowano, urządzając na ich terenie parki. W Piławie Górnej niewielki fragment z kilkudziesięcioma płytami nagrobnymi przekształcono w lapidarium, wzbogacone współczesną kamienną tablicą pamiątkową. Najgorzej zachowany jest teren pocmentarny w Pawłowiczkach.

Biorąc pod uwagę kompleksowy, jednolity urbanistycznie i architektonicznie charakter osad na Śląsku, dziwi, że właściwie nie znamy ich twórców. Powszechnie przyjmuje się, że ich założycielem był hr. von Zinzendorf, być może dzięki pomocy Christiana Davida oraz na Śląsku von Seydlitz. Wiadomo, że w Pawłowiczkach działali dwaj znani architekci: Johann Christoph Hoffmann (budowa domów sióstr i braci) [Schulte 2008, s. 302] oraz Matheus Rietz (Ritz)⁴, członek bractwa. Z kolei przy planowaniu Nowej Soli brał udział Siegmund August von Gersdorff. Zachowała się również publikacja „Riß-Büchlein” z lat 1760–1761, zawierająca rysunki techniczne i sprawozdania saksońskiego geodety i kartografa, Christiana Gottlieba Reutera, zajmującego się od 1743 r. pomiarami w Kruszyńcu [Carsten 2009, s. 318–320].

reflected the community's order – grave slabs were ordered by gender and social class (G. Chöre) [Caretsen 2009, s. 25]. There were separate burying fields for women, men and children. Gravestones – all exactly alike – had the form of inscribed stone slabs laid in rows on grass. Only in Herrnhut were more distinguished members of the Zinzendorf family and the first pastors provided with stone tombs. The simplicity of *Gottesacker* was appreciated by urban planners in the early 20th c. The plans and views of the Herrnhut cemetery were displayed to the public at an exhibition devoted to urban planning in Düsseldorf in 1912 [Hegemann 1913, p. 358, Fig. 339–341]. The artistic and historical values of the fully extant cemetery in Herrnhut can still be admired, while the cemeteries in Silesia have been done away with, and parks were laid out on them. In Piława Górna, a small fragment of the local cemetery, with several dozen sepulchral slabs, has been transformed into a lapidarium, enriched with a modern stone commemorative plaque. The post-cemetery area in Pawłowiczki is in the worst state.

Considering the comprehensive character of the settlements in Silesia, which are uniform in terms of urban planning and architecture, it is strange that we do not really know their authors. It is universally accepted that they were established by Count von Zinzendorf, perhaps with the assistance of Christian David and – in Silesia – von Seydlitz. It is known

that in Pawłowiczki two renowned architects were active: Johann Christoph Hoffmann (erection of the sisters' and brothers' houses) [Schulte 2008, p. 302] and Matheus Rietz (Ritz), a member of the Brethren. In the planning of Nowa Sól Siegmund August von Gersdorff was involved. Also the publication "Riß-Büchlein" from the years 1760–1761 has survived, which contains technical drawings and reports of Saxon land surveyor and cartographer Christian Gottlieb Reuter, who was conducting measurements in Kruszyn from 1743 [Carsten 2009, p. 318–320].

Conclusions

In the 19th c., the appearance of the settlements of the Moravian Brethren of Herrnhut changed significantly. Some succumbed to fire or other disasters, while some never reached their originally intended size. In others, old buildings were redeveloped or new ones erected, particularly houses related to crafts, industry or schooling. The original spatial and transport layouts remained unchanged and the peripheral areas developed. After WWII, most settlements in Lower Silesia were almost totally devastated. The best and most comprehensively preserved complex in Silesia is the one in Piława Górna. The spatial layouts of Godnów and Pawłowiczki have been considerably distorted by numerous demolitions, development of squares

and unsuccessful modernisations. Despite considerable transformations, Piława Górna, Kruszyn and Pawłowiczki must be regarded as unique urban planning schemes in the region, which stand out with their high historical and scientific values. They show the development of the settlements of the Moravian Brethren of Herrnhut in Silesia over the past 200 years.

Justyna Jaworek-Jakubska

Institute of Landscape Architecture
Wrocław University of Environmental and Life Sciences,

Marek Staffa

retired employee of the Institute of Landscape Architecture
Wrocław University of Environmental and Life Sciences

Endnotes

¹ Nikolaus Ludwig von Zinzendorf und Potendorf (1700–1760) – a German evangelical theologian, social and religious reformer, leader of the Pietist movement in Saxony, author of over 2,000 religious songs.

² *Unitas Fratrum*, also known as the Moravian Brethren, the Moravian Brothers, the Moravian Church or the Unity of the Brethren.

³ It is not very often remembered that e.g. in the settlement Sarepta at the outlet of the Volga River near Astrakhan, established in 1765 with the permission of Catherine the Great, Empress of Russia, it was the Moravian Brethren who started production of Sarepta mustard, which is so popular today, or flaxen-and-cotton fabric called "sarpinka", which soon became very well known.

Podsumowanie

W XIX w. wygląd osad herrnhutów zmienił się w znacznym stopniu. Część ulegała pożarom lub innym klęskom, niektóre nigdy nie osiągnęły zamierzonej wielkości. W innych przebudowywano stare domy, wznoszono w nich także nowe budynki, szczególnie związane z rzemiosłem, przemysłem i szkolnictwem. Niezmienny pozostawał pierwotny układ przestrzenny i komunikacyjny, rozwijały się tereny peryferyjne. Po drugiej wojnie światowej na Dolnym Śląsku większość dawnych osad uległa dewastacji. Najlepiej i najpełniej zachowany zespół tworzy na Śląsku Piława Górna. Układ przestrzenny Godnowa i Pawłowiczek został mocno zniekształcony licznymi rozbiórkami, zabudową placów i nieudanymi modernizacjami. Mimo znacznych przekształceń Piławę Górną, Kruszyn i Pawłowiczki należy zaliczyć do unikatowych założeń urbanistycznych w regionie, wyróżniających się wysokimi walorami historycznymi i naukowymi. Stanowią świadectwo rozwoju osiedli herrnhutów na Śląsku na przestrzeni ostatnich 200 lat.

Justyna Jaworek-Jakubska

Institut Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu

Marek Staffa

emerytowany pracownik Instytutu Architektury
Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu

Przypisy

¹ Nikolaus Ludwig von Zinzendorf und Pottendorf (1700–1760) – niemiecki teolog ewangelicki i reformator społeczny i religijny, przywódca ruchu pietystycznego w Saksonii, autor ponad 2000 pieśni religijnych.

² Jednota braci morawskich zwana też Ewangelicką Jednotą Braterską bądź herrnhutami.

³ Rzadko kojarzony jest fakt, że np. w założonej w 1765 r., za zgodą carycy Katarzyny II, osadzie Sarepta u ujścia Wołgi w pobliżu Astrachania właśnie herrnhuci podjęli produkcję tak popularnej dziś „musztardy sarepskiej” czy znaney niegdyś tkaniny lniano-bawełnianej „sarpinki”.

⁴ Jego nazwisko w dwóch wersjach pisowni podaje m.in.: *Katalog zabytków sztuki w Polsce... oraz Chrzanowski i Kornecki 1974.*

Literature – Literatura

1. Brand T., 1838. Das Dorf-Buch für Schlesien, C. Flemming, Glogau.
2. Carstensen U., 2009. Stadtplanung im Pietismus. Herrnhag in der Wetterau und frühe Architektur der Herrnhuter Brüdergemeinde, Herrnhut.
3. Chrzanowski T., Kornecki M., 1974. Sztuka Śląska Opolskiego. WL Kraków.
4. Dolata K., 1996. Dzieje Kościoła na Śląsku. Cz. 1 Średniowiecze, Opole.
5. Duncker A., 1857/83. Die ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der ritterschaftlichen Grundbesitzer in der preussischen Monarchie.... Berlin, Bd. 13, W. 773, Sch. 173.
6. Geller F., 1929. Gotteshaus und Gottesdienst den Herrnhuter Brüdergemeinden. Herrnhut.
7. Gemeindelexikon für die Provinz Schlesien, Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus, 1887. Berlin.
8. Gemeindelexikon für die Provinz Schlesien, Verlag des Königlichen Statistischen, 1908. Bureaus, Berlin.

9. Gemeindelexikon für die Provinz Schlesien, Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus, 1933. Berlin.

10. Hahn G.U., 1858. Die evangelische Brüder-Gemeinde in Herrnhut, ihre Gründung, Ausbreitung.

11. Historia Śląska T. I cz. 1 i 2, 1960. Praca zbiorowa pod red. K. Maleczyńskiego. Ossolineum, Wrocław.

12. Karaczyńska H., Szczepankiewicz-Battek J., 2005. Działalność misyjna Jednoty Braterskiej. Peregrinus, Cracoviensis, Zeszyt 16.

13. Katalog zabytków sztuki w Polsce, 1965. Tom VII województwo opolskie, zeszyt 5 powiat kozielski, Warszawa.

14. Knie J.G., 1930. Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte.

15. Korta K. (red.), 1995. Świdnica. Zarys monografii miasta, DTSK Silesia.

16. Lehre und Einrichtung, Gnadau, 1858.

17. Rudolph H., 1938. Herrnhuter Baukunst und Raumgestaltung, Freiburg.

18. Schueck R., 1911. Bergangenheit und Gegenwart Peileu-Gnadenfrei, Reichenbach, s. 5.

19. Schulte, B.A., 2008. Die schlesischen Niederlassungen der Herrnhuter Brüdergemeinde Gnadenberg, Gnadenfeld, und Gnadenfrei. Beispiele einer religiös geprägten Siedlungsform im Wandel der Zeit, Insingen.

20. und anderen Orte der Königl. Preuss, Provinz Schlesien, Breslau 1830.

21. und anderen Orte der Königl. Preuss, Provinz Schlesien, Breslau 1845.

22. Zimmermann F.A., 1783–1796. Beiträge zur Beschreibung von Schlesien, Bd. 1-13, bey J.E. Tramp, Brieg.